

Vonyó József: Gömbös és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 639 oldal.

Gömbös Gyula külügyminisztere 1935-ben úgy nyilatkozott Sir Patrick Ramsay brit nagykövetnek, hogy a miniszterelnök, noha egy időben eljátszott a diktatúra gondolatával, hamar elvetette azt, mert Magyarországon nem tolerálnák az egy személyű uralmat. Gömbösnek ráadásul szerintem nincsenek diktatori hajlamai, és habár kiváló szervező, rendkívül előzékeny másokkal, és hiányzik belőle mások kegyetlensége.¹ Attól eltekintve, hogy a szervezésbeli kiválóság egyáltalán nem alap a diktátorságra, Kánya Kálmán szerette volna meggyőzni az angolokat, hogy a magyar és a német politikai irányvonal között jelentős szakadék tátong, ezért a Gömbösről többek által elmondottakat nem érdemes kritika nélkül elfogadni. A kijelentés háttérében alapvetően mégis igaz vélekedés állt, és az is kivehető belőle, hogy Gömbös Gyula céljainak és személyiségének megítélése már a kortársak szemében sem volt egyértelmű. Ugyanez mondható el az utókorról is. Ezért is méltánylandók az olyan művek, amelyek a 20. századi magyar történelem vitatott szereplőinek pályáját nagymonográfiához méltó, mélyreható elemzéssel rekonstruálják.

Ezek közé tartozik Vonyó József könyve is, amely nem könnyű olvasmány ugyan, dacára azonban a több mint hatszáz (tartalomjegyzék és függelékek nélkül 567) oldalnak, végiolvasni korántsem embert próbáló feladat. A szépen és (néhány kisebb nyomdai hibától eltekintve) gondosan szerkesztett, egyáltalán nem „túlírt”, jól illusztrált és tagolt kötet megragadó olvasmány lehet azoknak, akik nem félnek nekirugaszkodni a szakirodalommal és forrásokkal igen alaposan alátámasztott, dokumentált (1671 lábjegyzetet felsorakoztató) biográfiának.

A miniszterelnök-pártvezér hatalomba vezető útját és ott viselt dolgait feldolgozó kötet szerkesztési elvei egyértelművé teszik, hogy a szerző – amellet, hogy állomásról állomásra vezet végig az életút szakaszain – elsősorban az elágazók körüli választásokra keres magyarázatokat, és a miértekre ad válaszokat. A több fejezet címében is feltett nyitott és alternatív kérdésekkel (*Miért politikus és nem katona? Mi a fájvédelem? Hérosz vagy sátán? Másolt-e Gömbös vagy „magyar úton járt”?* Vagy a nagy fejezetcím: *„Miniszterelnök akarsz-e lenni vagy vezér?”*) a téma csomópontjainak, majd pedig egészének célirányos bemutatását vezeti fel. A figyelemre méltó történeti empátiával megírt könyv az egyéniség alakulása felől tárja fel Gömbös politikájának mozgatórugóit, miközben a politikai, társadalmi környezet bemutatásával azt is megvizsgálja, hogy ez a politika milyen feltételek között juthatott érvényre, illetve a sikerének milyen korlátai voltak.

A sarkalatos kérdések felvetéséhez hosszú út vezetett. Vonyó József ezekkel a dilemmákkal foglalkozik már több mint három évtizede, amióta Gömbös

¹ The National Archives Foreign Office 371/19 521. fol. 232. Patrick Ramsay beszélgetése Kánya Kálmán külügyminiszterrel, 1935. március 22.

politikai pályáját kutatja. Számtalan könyve, tanulmánya, tanulmánykötete és forrásközlése jelent meg a témában.² Közülük a 2014-ben megjelent életrajz festi a legösszetettebb képet Gömbösről, de a személyiség komplexitásának és a politikai pálya motívumainak, valamint e kettő viszonyának feltárásában a jelen kötet jelentősen meghaladja előzményeit.

Szinte közhelyszerű megállapítás, hogy a könyv főhőse nem volt elméleti figura vagy töprenkedő jellem – de buta ember sem volt. Vonyó részben már az említett (jelen kötet előmunkálatának számító) közléseiben is igazolta a Gömbös – nem filozofikus összetettségű – gondolkodásában megjelenő koherenciát, amely gyakorlati politikai lépéseinek koncepcionális szövetét adja, és túlmutat azon, hogy csupán a hatalom megragadásának és megtartásának technikai eszközét lássuk benne. A jellem az, ami nagyban hozzájárult, hogy felületes eszmefuttatásai elvekké érjenek benne, amelyek megvalósításához növekvő politikai érzékkel, de makacsul tartotta magát. Így válhatott ki azok sorából, akik hozzá hasonlóan meneteltek, sőt el is értek a hatalomba, de az alapvető struktúrákon nem változtattak. Igaz, a szándékból az ő esetében is csak próbálkozás maradt. A mű ennek a kísérletnek a részletekbe menő dokumentálásában tér el a Gömbös politikai pályáját bemutató eddigi munkáktól. A címszereplő kormányelnöki ténykedésének rögzítésén jócskán túlmutató monográfia szerzője Gömbös egyéni életközegeit és szocializációs színtereit sorra véve következetesen halad a szélesebb kontextus, a „politikussá lett katonatiszt” társadalomszervezési eszközeinek, programjának és társadalmi eszméinek ismertetése felé, hogy azután ez utóbbiak hatásait, a – nem melleleg eredmény nélkül zajló – kultuszteremtés kísérletét is az olvasó elé tárja.

Vonyó József a hatalomhoz vezető út kiindulópontjának a család és az iskola hatásait tekinti, teljes joggal, hiszen a pályakép egészéhez magától értetődően hozzátartoznak a későbbi politikai karrier szempontjából értékelhető gyermek- és ifjúkor élményei, az egyéni szocializáció. A kötet szisztematikusan, szinte teleologikus rendben tekinti át mindazokat a fejleményeket és tapasztalatokat, amelyek a főszereplő politikai habitusát, nézeteit a korai időkben befolyásolhatták.

A bécsi hadiiskolában töltött évek magyarázzák, hogy a hazafias nevelésben részesülő fiatal főhadnagy később miért viseltetett ellenszenvvel a közös birodalmi mentalitással és a szupranacionalista szemlélettel szemben, amely miniszterelnöksége idején éppúgy érezte hatását a hadseregben, mint a külügyi apparátus működésében. A leendő vezérkari tiszt iskolai nézeteit a háború során szerzett tapasztalatai, különösen pedig a közös hadsereg kudarcai tovább mélyítették, és otthonról hozott élményeihez kapcsolódva szervesen ötvöződtek politikai programmá. A háborús vereség okait már a valóságtól elrugaszkodó, de legalábbis egyoldalú érzelmi magyarázattal látta el, azt róva fel a közös hadvezetés bűnéül, hogy nem ismerte „a magyar nép és magyar hadsereg lélektanát” (113).

² A legfontosabbak: Vonyó József 2014: *Gömbös Gyula*. Napvilág, Budapest; uő (szerk.) 2004: *Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások*. Osiris, Budapest; uő 2001: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pro Pannónia, Pécs.

Az okok keresése azt az intranzigens magyar szemléletet érlelte ki benne, amely későbbi politikai nézeteinek alapjául szolgált.

Az osztrák birodalmi központban szerzett számos benyomás nemcsak a nemzeti értékek öntudatos képviselőjének szellemét formálta benne, de e helyről ered antiszemizmusa is. Eltérő környezete és társadalmi státusza miatt olyan közvetlen személyes benyomások nem érték, mint a (néhány évvel korábban) szintén Bécsben, de súlyos szegénységben élő Adolf Hitlert, a császárvárosban felbuzgó antiszemita irodalom, újságcikkek, brosrák, nyilvános előadások és könyvek tartalma azonban órá is hatással volt. A világháború csödjé a zsidóság „bomlasztó hatásának” képzetével toldotta meg antiszemita nézeteit.

Vonyó a fajvédelemről szóló fejezetben ismerteti a „magyar”, „magyarországi” és „keresztény” faj gömbösi fából vaskarikáját, megkülönböztetve a zsidóellenes, kirekesztő típusú és a magyar faj gazdasági, szellemi-testi erősítését célzó, pozitív aspektusú fajvédelmet. Gömbös a meglehetősen következtetlenséggel használt „magyar faj” védelmének előfeltételét a területi revízióban látta, ennek érdekében faji elkülönülésről, a zsidóság gazdasági és politikai jogainak korlátozásáról, sőt bizonyos rétegeinek kiutasításáról beszélt. Nemzeti és fajvédelmi programjában pontosan az maradt zavaros, illetve kifejtetlen, ami a fundamentumát jelentette: a nemzet és a faj mibenléte.

Kétségtelen, hogy Gömbös a szervezés terén csillogtatta meg legjobban a képességeit. Szervezőképességét először a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) vezetőjeként próbálhatta ki, itt tapasztalhatta meg, milyen az, amikor egy szervezet irányítása a kezébe kerül. Átérezte a gyors vezetővé válás élményét, amiben a hadsereg hierarchikus kötelékében nem lehetett része és esélye. Ez volt az első hely – mutat rá Vonyó –, ahol kettévált benne a katona és a politikus. 1920 júniusában a honvédelmi miniszter megtiltotta, hogy aktív tisztek a MOVE tagjai legyenek. Gömbös pedig az elnöke maradt 1925-ig.

A hatalom közvetlen közelébe, majd a hatalomba kerülésében nem csupán az élethelyzetek egymáshoz kapcsolódása és a személyiség folytonos alakulása játszott szerepet, hanem azok a szerkezeti, rendszerszerű változások és az általuk kínált lehetőségek is, amelyek – talán az előbbieknél is meghatározóbb módon – Gömböst azzá tették, aki végül lett. Közéjük tartoznak azok a 20. század elején formálódó és az I. világháború által hozott átalakulások, amelyek az arisztokrata elit háttérbe szorítását (vagy húzódását), a tömegpolitizálás korának kibontakozását és az alacsony társadalmi státuszú népvézérek viszonylag gyors felemelkedését magukkal hozták. A Gömbös képviselte radikális program azonban csak az 1919 augusztusa utáni rendszer születésének kezdeti, bizonytalan korszakában jelentett alternatívát. A magyar politika és társadalom 1920-as évek közepétől konszolidálódó alapvázához csak annak peremén kapcsolódtak az általa vallott, konzervatív kereteket elhagyó nézetek. Ezt az élete delén járó, politikai-hatalmi mezőbe érkező volt katonatiszt kezdetben vagy nem ismerte fel, vagy politikai rutintalansága miatt bízott abban, hogy a kialakuló szerkezetet sikerül az elképzelései irányába mozdítani. Ennek a korai kísérletnek az alakulásáról, kompromisszumairól

és kudarcáról alapos áttekintést nyújtanak azok a fejezetek, amelyek Gömbös Horthyhoz és különösen Bethlenhez fűződő kapcsolatára világítanak rá. Bethlen István és Gömbös eleve ellentmondásos kapcsolatában idővel egyre nagyobb disszonancia mutatkozott. A választási kampány során ellentétes álláspontokat fogalmaztak meg a zsidókérdésben, valamint a gazdaság- és külpolitikában egyaránt. Gömbös az Egységes Párt ügyvezető alelnökeként Bethlennel együtt dolgozott ugyan a „terepen”, de közben eltérő nézeteket osztottak meg a választókkal. Ez jelenthetné azt is, hogy felosztották maguk között a feladatokat, azt, hogy ki melyik választói réteget szólítja urnához, de a rövidesen bekövetkező szakítás nem ezt igazolja. Ugyancsak ellentmond ennek az a kettejük között húzódó koncepcionális (nem csak hatalomtechnikai) különbség, amely a pártszervezés terén megmutatkozott.

Vonyó József különös gonddal vizsgálja, hogy Gömbös miként és mekkora kormányfői jóváhagyással kamatoztatta szervezőképességét az Egységes Párton belül. A fő kérdése itt az, hogyan kívánta modern tömegpárttá szervezni a klubpártként működő kormányzó erőt. Vonyó bemutatja milyen szakadék tátongott a társadalom egységes megszerzésére irányuló Gömbös-féle, valamint a vagyonos és műveltségi elitek szerepének megőrzésére összpontosító Bethlen-féle elgondolások között. Egészen bizonyos, hogy a legnagyobb eltérést kettejük hatalomfelfogása mutatja. Elemi megállapítás, egyszersmind Vonyó Gömbös-kutatásainak esszenciális következtetése, hogy a majdan miniszterelnökké avanzsáló katonatiszt direkt megnyilvánulásai dacára is a diktatúra híve volt. Az olyan egyeduralomé, amely nem a szuronyok hegyén táncol, hanem a lelkek fölött uralkodik. Az általa megálmodott rendszer a kollektívumot alkotó egyének meggyőződésén nyugodott, egyúttal a céltudatosan felépítendő részrendszerek szoros kölcsönkapcsolatán alapuló diktatúra volt.

A szerző az 1932 és 1936 októbere közötti időszak történéseit elemzi a legbehatóbban. Ezen belül közel 150 oldalon foglalkozik Gömbös kormánypártjának szervezési módszereivel és a vezéri állam létrehozásának kérdéseivel, sorra véve a társadalomszervezés sikereit és kudarcait. Ezek között bőszéggel olvashatunk Gömbös politikai ténykedéseinek „rendszerváltoztató” és hatalomtechnikai oldaláról egyaránt. A vertikálisnak nevezett, olasz mintára elindított társadalomszervezési modell egészen a parlament korporatív átszervezéséig és az érdekérvényesítés addigi módszereit és intézményeit felváltó vagy átalakító, központilag irányított érdekképviseleti séma megalkotásáig ment volna, de a kísérlet végül nem járt sikerrel. Gömbös a kudarcot a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) az egész ország területére kiterjedő – horizontális – szervezésével igyekezett orvosolni, igaz, annak viszont teljes vertikumát megkísérelte felépíteni. A társadalmi létezés egészét átfogni készülő akarat a NEP gazdasági, női, ifjúsági és népművelési pártcsoportjaitól egészen a Nemzeti Egység karácsonyfája felállításának programjáig szinte mindenre kiterjedt. Mögötte pedig bevetésre készen állt a közvéleményt befolyásoló tömegpropaganda akkori teljes eszköztára.

Gömbös Gyula állama tehát az addigiakhoz, pontosabban a magyarországi előzményekhez képest egészen új struktúrákra, gazdaság- és társadalomszervezési ideákra épült volna. De mit lehet elmondani róla a korabeli Európában zajló párhuzamos kísérletekkel összevetve? Az életút és a történeti környezet közös „terméke”, a vezéri államkísérlet természetesen nemzetközi értelemben sem önmagában álló jelenség, így a szerző nem nélkülözhetette a nemzetközi dimenziók vizsgálatát és a hasonló(nak vélt) modellekkel való összevetést. (Itt kell megjegyeznünk: a könyv első látásra nem foglalkozik a kormányfői időszak külpolitikájával, ellenben kitér Gömbös külpolitikai nézeteinek ismertetésére. Utóbiáknak – noha Gömbös tájékozódásait elsősorban reálpolitikai megfontolások befolyásolták – része volt a faji öntudat kibontakoztatása is, nem szólva arról, hogy Gömbös 1923-as ellenzékbe szorításának, így a hatalomhoz való viszonyának egyik oka a kormány külpolitikája, Magyarország beillesztése a nemzetközi európai rendszerbe.) A már több szerző által is megválaszolt külpolitikai kérdésekhez és a biográfia műfajához mérten sokkal részletgazdagabban tárul fel az a nemzetközi horizont, amelyre a könyv címszereplője rálátott, és amelynek vonalában politikai programját elhelyezhetjük. Annál is inkább így van ez rendjén, mivel már a kortársaknak is szemet szúrt, későbbi megítélése során pedig különösen sokat nyomott a latba Gömbös állítólagos epigonizmusa. A szerző ennek megítélése során is többdimenziós perspektívát alkalmaz, felhasználva a miniszterelnöki időszakot megelőzően született forrásokat, a beszédek és a – számszerűen is szerény – írásos életmű szövegeit, valamint a valóságban kibontakozó politikai gyakorlat és módszer tanulságait. Mindezeket a szemantikai környezetbe illesztve és a nemzetközi gyakorlattal párba állítva mutatja be. Tekintettel arra, hogy Gömbös nézeteinek csírái valamivel korábban (1919–1920-ban) szökkenetek szárba, mint ahogy ugyanezt a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország vezéreinél dokumentálni lehet, a másolás vádjá ebben nem megalapozott. Gömbösnek mindazonáltal bőven volt rá ideje, hogy a két „mintaadó” diktatúra önképét és intézményi struktúráját, valamint a totális állam és a társadalom viszonyát tanulmányozhassa. Nézetei a korabeli vezéri államokat létrehozó figurákéval hasonló irányba konvergáltak. Eredetiségéről – amint ezt Vonyó sokkal árnyaltabban, az időtényezőn kívül Gömbös orientációit is figyelembe véve megállapítja – már csak azért sem lehet szó, mert a gondolatfejlődéshez szükséges intellektuális muníció és maga a töprengés sem volt a kötet hőségének alapvonása. Anélkül, hogy a totalitarizmus, totális állam fogalmakat e helyütt filológiai pontossággal tisztáznánk, a pályarajz alapján is kijelenthetjük, hogy a totális diktatúra a gömbösi korszak Magyarországon többnyire tervekben és csak csekély mértékben intézményekben valósult meg. A három vezérközpontú állam ideológiai téren is eltéréseket mutat, annak alapján, hogy a kollektívum, azaz a homogénné gyúrt társadalom centrumában mely közösségi kategória, az állam, a faj vagy a nemzet állt-e. A szerző az antiszemitizmus társadalompolitikai és fajbiológiai alapú megközelítésének különbözőségeire is felhívja a figyelmet, rámutatva, hogy Gömbös az előbbi perspektívájából formálta ki a maga

programját. Annak ellenére, hogy a pártvezér-kormányfő messze nem jutott el a totális állam Hannah Arendt-féle interpretációjának azon fokáig, amely bevezette az állami erőszakot, és amelynek a politikai börtönök, munka- és koncentrációs táborok strukturális elemeivé váltak, a diktatúra mint végcél feltehetően miniszterelnökként is ott lebegett a szeme előtt, mint ahogy fajvédő nézeteit és (szelektív) antiszemitizmusát haláláig sem adta fel. A lényeges azonban – mutat rá Vonyó József – nem az, hogy másolt-e Gömbös, hanem amit meg akart valósítani: ez pedig maga volt a diktatúra. Ennek alapján kell megítélni ténykedését és őt magát is, akit – lehetnek bármilyen emelkedett céljai – tetteinek és szavainak következményei is minősítenek. Ebben pedig Gömbös nagyon rosszul teljesített. 1936. október 6-án bekövetkezett halála után a magyar bel- és külpolitika olyan vágányon haladt tovább, amelynek váltóját ő állította át. A pálya pedig néhány kisebb ívvel, de egyenesen vezetett a katasztrófába.

Tóth Imre